

ENGEL PÁL ÉS A MAGYARORSZÁGI VÁRKUTATÁS¹

1975 különös jelentőséggel bír a magyarországi várak történeti célú kutatása történetében. Ebben az évben jelent meg a Gerő László által szerkesztett „Várépítészetünk” című kötetben Fügedi Erik történész „Középkori várak – középkori társadalom” című tanulmánya.² Ez volt az első átfogó igényű kísérlet Magyarországon a középkori erődítések szerepének és jelentőségének a történeti kutatás szemszögéből való vizsgálatára – erre a korábbi időszakokból alig találunk példát.³

Addig ugyanis az elsősorban építészek, művészettörténészek és régészek által művelt várkutatásban – melyet alapvetően meghatároztak a fent említett kötet szerkesztőjének korábbi munkái – elsősorban egy tisztán építészettipológiai szemlélet uralkodott. Az építés Gerő László nevéhez fűződnek Magyarországon az első összefoglaló vártörténeti munkák, de az általa kidolgozott s hamarosan széles körben elfogadott tipológia elsősorban csak a stratégiai szempontok figyelembevételén alapult.⁴

A legtöbb kutató számára ezért kezdetben még nem is tűnt fel, hogy 1968–1970-ben a történész Engel Pál is egy, a várkutatás számára különösen fontos tanulmányt tett közzé.⁵ Ebben ő ugyan alapvetően a 15. századi magyarországi világi nagybirtok megoszlását vizsgálta, ennek során azonban különös jelentőséget tulajdonított a báróknak nevezett arisztokraták egyes csoportjai tulajdonát képező s a forrásokban relatíve egzakt módon felsorolt váraknak illetve váruradalmaknak.

Munkája táblázataiban ezért feldolgozta az 1458 és 1490 közötti időszak nemesi várainak jelentős részét – feltüntetve a részletes forrásadatokat is – miközben a kezdő időpont vonatkozásában az oklevelekben *castellum* néven említett kastélyokat még nem vette figyelembe. Az ifjú szakember ugyanis úgy vélte, ez utóbbi erődítéstípus – úgy jelleget, mint funkcióját tekintve – általában eltért a *castrum* megnevezéssel illetett „igazi” váraktól. Véleménye szerint kastélyokat a középnemesek is birtokolhattak, míg a *castrum* szerinte a főnemesség tipikus épületformája volt. Ezt a megállapítását kívánta bizonyítani a 15. század első felében épített várak okleveles források alapján összeállított listája is, az itt felsorolt *castrumok* ekkor ugyanis szinte kivétel nélkül a bárók tulajdonában voltak. A 15. század második fele vonatkozásában Engel azonban már nem állított össze hasonló listát, s az is nyilvánvalóvá vált számára, hogy a kastélyok problémaköre még további ku-

1 E tanulmány eredetileg a *Mediaevalia Transilvanica*, VII-VIII. (2003–2004/1-2), Engel Pál emlékének szentelt kötetében jelent meg „Pál Engel und die Burgenforschung in Ungarn” címmel (74–83. old.). Jelen szöveg ennek, az elsősorban nem magyar kutatók számára írott munkának lényegében változatlan fordítása. Kisebbségi eltérések csupán a lábjegyzetekben találhatók.

2 FÜGEDI ERIK: Középkori várak – középkori társadalom. In: Várépítészetünk. Szerk. Gerő László. Budapest, 1975. 63–86.

3 A magyarországi várkutatás történetére I.: CSORBA CSABA: A magyarországi várkutatás története. *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei*, XXIII. (1974) 289–310.

4 GERŐ LÁSZLÓ: Magyarországi várépítészet. Budapest, 1955., Uő: Magyar várak. Budapest, 1968.

5 ENGEL PÁL: A magyar világi nagybirtok megoszlása a 15. században. I-II. *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*, 4. (1968) 337–357., illetve 5. (1970) 291–313. Újraközölve: ENGEL PÁL: Honor, vár, ispánság. Budapest, 2003. 13–72. (a továbbiakban: ENGEL 2003).

tatásokat érdemel. Sajnos, erre ő később sem vállalkozott.⁶ Mivel azonban összegyűjtötte a 15. század végének váruradalmi birtokforgalmára vonatkozó adatokat is, munkája az első, tudományosan megalapozott magyarországi váradattárnak tekinthető, különösen a késő középkor vonatkozásában.

Ugyancsak egy adatbázis, a Magyar Királyság 13–14. századi várai részletes adattárának összeállítását tekinthető Fügedi Erik 1977-ben napvilágot látott következő munkája legfőbb érdemének, ahol a szerző természetesen részletesen kifejtette a korszak váairól megfogalmazott téziseit is.⁷ E munka értékelése természetesen nem lehet most feladatom, Engel Pál mindenestre később a magyarországi történeti kutatás „korszakalkotó jelentőségű lépésének” nevezte.

Ő ugyanakkor ugyanebben az évben és ugyanebben a sorozatban szintén közzétett egy jelentős munkát. A Zsigmond-kori királyi hatalom és arisztokrácia viszonyát vizsgáló könyv⁸ melléklete ugyancsak tartalmazott egy átfogó váradattárt a tárgyalta időszakból. Így 1977-ben már szinte az egész középkor vonatkozásában egy megbízható forrásanyag állt a magyarországi és a szomszéd államok várkutatói rendelkezésére, s így tulajdonképpen megteremtődtek a tudományos várkutatás szilárd alapjai. Az említett két jeles szerző munkásságát csak az nem tudja ebben a vonatkozásban méltóan értékelni, aki nem ismeri a korábbi időszak vártörténeti munkáit s még nem konfrontálódott az abban található téves vagy hiányos adatok tömegével.

Ezek a felsorolt adattárak ugyanakkor alapvetően Engel munkásságának mintegy csak „melléktermékei” voltak, pontosabban azon elemzései kiindulópontjaiként szolgáltak, melyek a késő középkori Magyarország birtokszerkezetének s azon keresztül hatalmi struktúráinak megismerését célozták. A történeti kutatás természetesen már korábban felismerte, hogy a birtokviszonyok az adott korszak hatalmi viszonyait tükrözik vissza, az a fontos megállapítás azonban Engel Pál nevéhez fűződik, hogy mindez a legjobban a váruradalmak birtoklástörténete statisztikai feldolgozásával ragadható meg. Véleménye szerint a vár maga is hatalmi pozíciót jelentett, s azt különösen a királyi birtokok vonatkozásában tartotta alapvető jelentőségűnek.

Engel könyvében ezeket a hatalmi struktúrákat már a 14. század elejétől vizsgálta, attól az időszaktól kezdve, amikor Károly Róbert az ország feletti hatalma hatásos biztosítására a királyi várak „rendszerét” építette ki. Az ezekhez tartozó váruradalmaknak szolgálati jelleget tulajdonított, azaz úgy vélte, az udvari tisztségeket betöltő arisztokraták a nagyobb területi egységek irányítása során gyakran egy tucat királyi vár felett is rendelkeztek. Nagy figyelmet szentelt ezután a 14. század vége nagy változásainak, amikor a várak fele magántulajdonba került, majd természetesen Zsigmond király uralkodása egyes korszakainak is. Megállapította, hogy a Zsigmond-kor uralmi rendszerének alakulását a királyi várak számának változása tükrözi. Véleménye szerint a királyi hatalom megszilárdulását követően megszűnt az udvari tisztségviselők szerepe a várak irányításában, azok felett már inkább az uralkodó kegyencei rendelkeztek, akik egyúttal egy-egy nagyobb territóriumért lettek felelősek.

6 Ezzel kapcsolatban természetesen meg kell említenünk KOPPÁNY TIBOR: A középkori Magyarország kastélyai. Budapest, 1999. című munkáját, mely azonban részletes katalógusa ellenére sem tudta tisztázni ezen erődtípus számos kérdését.

7 FÜGEDI ERIK: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 82.) Budapest, 1977. (a továbbiakban: FÜGEDI 1977).

8 ENGEL PÁL: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437). (Értekezések a történeti tudományok köréből, 83.) Budapest, 1977. (a továbbiakban: ENGEL 1977).

A Zsigmond-kori váradattárba Engel Pál csak azokat az erősségeket vette fel, melyek részei „az ország védelmi rendszerének és mindenekelőtt bázisai a politikai hatalom gyakorlásának”.⁹ Ezeket ismét azonosnak tekintette a *castrumokkal*, bár már feltűnt neki, hogy bizonyos építmények esetében nem mindig figyelhető meg konzekvens megnevezés a forrásokban. Azt itt általa magyarul *várkastélynak* nevezett *castellumok* véleménye szerint azonban nem alkottak a *várakkal* együtt egy, a statisztikai feldolgozás számára felhasználható homogén csoportot. Röviden megismételte a két erődítménytípus társadalmi funkciójára vonatkozó korábbi álláspontját, a *castrum* nála itt elsősorban mint a királyi birtok szervezeti egységeinek exkluzív központja jelenik meg.

Egyértelmű, hogy korai munkái alapján Engel Pált elsősorban a várak politikai szerepe, s nem maguk a várak érdekelték. Nem foglalkozott az utóbbiak szerepével a hátrvédelemben sem, a vár számára főként a nagybirtok illetve egyes nemesi családok központja, bár hogy ez pontosan mit jelent – s ez vonatkozik a várak „rendszere” megfogalmazásra is –, azt bővebben nem fejtette ki. Néha minden indoklás nélkül feltételezte, hogy a nemesek itt tartották rezidenciájukat, számos esetben felhagyottnak tételezett fel egy-egy várat, mivel az általa vizsgált időszakból nem ismert rá vonatkozó adatokat.¹⁰ Ebben az időszokban a társtudományok kérdésfeltevéseinek és szempontjainak sem tulajdonított még különösebb jelentőséget.

Jellemzőnek tűnik Engel Pál kutatási módszereire, hogy sokszor a korábbi munkáiban felvetett problémákat később tovább elemezte. Ez történt az Anjou-kor említett, szolgálati jellegű királyi birtokaival, melyek kérdésének az 1980-as évek elején két tanulmányt is szentelt.¹¹ E munkáiban kifejezetten hangsúlyozta, hogy a korábbi történeti kutatás megalapozatlanul választotta el egymástól a várat és a földbirtokot. Történelmietlennek vélte a katonai és a gazdasági szempontok szembeállítását, a stratégiai szempontok túlzott hangsúlyozását. Ugyanakkor a vár és a hozzátartozó birtok, a tartozékok (*pertinentiae*) alkotta egységnek kifejezetten politikai jelentőséget tulajdonított. Véleménye szerint a környező vidék feletti uralom a várban összpontosult, ennek köszönhetően tudott a várúr részt venni az országos politikában, a várbirtoklás tehát presztízs kérdésnek számított és szoros kapcsolatban állt a feudális földbirtokkal.¹²

Ezeket az alapvető megállapításokat – melyeket hasonló formában a magyar kutatásban addig csak Fügedi Erik fogalmazott meg¹³ – ezután Engel saját konkrét kutatásai során is alkalmazta. Álláspontja szerint a 14. századi magyarországi államszervezet egy meghatározott földbirtoklási formán alapult, amelyre alapvetően a királyi várak hegemóniája volt jellemző. Ezek a várak és a hozzájuk tartozó *pertinentia* azonban nem csak egy királyi várnagy, *castellanus* irányítása alatt álltak, hanem azokat – a birtokokról származó bevételekkel együtt – *pro honore*, tehát tisztségük időtartamára a királyság legjelentősebb arisztokrata tisztségviselői kapták meg. Ez, a kutatás által korábban még

9 ENGEL 1977. 89. Az adattár azonban – Fügedi említett munkájától eltérően – nem csupán az adott erősségre vonatkozó adatok felsorolásából áll, megtalálható benne a megyésispánok archontológiája, a királyi várak egykorú listája 1437-ből és még számos táblázat.

10 ENGEL 1977. 62., 90. stb. Az itt a Zsigmond-korban felhagyottként említett Csobánc váráról azóta már egy 1420. évi adat ismert: Zsigmond-kori okmánytár. VII. Budapest, 2004. 1493. sz. reg.

11 ENGEL PÁL: A honor (A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez). *Történelmi Szemle*, 24. (1981/1) 1–19., Uő: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. *Századok*, 116. (1982/5) 880–992., mindkettő újraközlése: ENGEL 2003. 73–161.

12 ENGEL 2003. 101–102.

13 Itt kell még egy további összefoglaló munkáját megemlíteni: FÜGEDI, ERIK: *Castle and Society in Medieval Hungary (1000–1437)*. Budapest, 1986. (a továbbiakban: FÜGEDI 1986).

fel nem ismert feudális birtoklási forma a maga sajátos, csak részben intézményesedett területiális egységeivel – melyek bizonyos hasonlóságokat mutattak a 11–12. század királyi vármegyéinek rendszerével – biztosította véleménye szerint az Anjou-uralkodók hatalmának alapjait.¹⁴

Engel Pál azután 1984-ben külön tanulmányban foglalta össze a várakkal kapcsolatos régebbi és újabb kutatási eredményeit.¹⁵ Fő célkitűzése itt is a 14–15. századi várak rendkívül fontos politikai jelentőségének bemutatása volt, amelyre már dolgozatának címe is utal: „Vár és hatalom. Az uralom területiális alapjai a középkori Magyarországon”. A bevezetésben először a fogalmak 19. századi historizálását elemezte, amely a vár és a nagybirtok említett szétválásához illetve az előbbi egyoldalú, katonai értékeléséhez vezetett. Annak érdekében, hogy a német történeti kutatás ebből a szempontból különösen fontos eredményeit a magyar történészekkel is megismertesse, röviden összefoglalta Otto Brunner 1939-ben¹⁶ illetve Herwig Ebner 1976-ban¹⁷ megfogalmazott téziseit az uralomról. Engel sok párhuzamot fedezett fel a német és a magyar fejlődés között, véleménye szerint a vár Magyarországon is „a hatalom magva” volt, a területiális hatalom fenntartásának nélkülözhetetlen feltétele, azaz „a vidék feletti hatalom a várbirtoklás függvényének” tekinthető. Azaz, Fügedi Erik tömör meghatározásában: *vár=hatalom*.¹⁸

Várépítés és várbirtoklás Engel szerint a 13. század közepéig királyi privilégiumnak számított – a régészeti kutatás által az 1970-es évektől tömegesen felfedezett korai magánérődítéseket¹⁹ közvetlen említés hiányában nem tekintette *castrumnak* – de az *de iure* később is mindig uralkodói engedély-köteles volt. Engel ekkor még úgy vélte, hogy a vár fogalma már kezdettől fogva – tehát jelen esetben a 13. század közepétől – magába foglalta az általa már korábban is elemzett tartozékot (*pertinentia*), bár az igazi nagy váruradalmak kialakulását egy hosszabb folyamat eredményének tartotta. Megfogalmazása szerint „a vár a várbirtokkal, amelyen épült, kezdettől fogva elválaszthatatlanul egybecapcsolódott, s ha jogilag talán eleinte nem is, a gyakorlatban mindenesetre annak központja volt”.²⁰ Az így értelmezett vár véleménye szerint elsősorban nem a külső támadással szemben lehetséges védelem miatt különösen fontos, hanem azért, mivel a hatalmat, az uralmat magát, a politikai fennhatóság gyakorlását testesítette meg. A várbirtokos nem gazdagabb, hanem hatalmasabb volt a másíknál.²¹

Az elméleti kérdések tárgyalása után a szerző ismét elemzés alá vette a késő középkori Magyar Királyság két, egymástól élesen elkülöníthető birtoklási struktúráját. A 13. század közepe után túlnyomórészt a nemesség által emeltetett és később gyakran az ún. tartományurak hatalma alá jutott várak többsége végül – az általa folytatott hosz-

14 ENGEL 2003. 102–105. Ezzel kapcsolatban meg kell említenem Fügedi Erik kritikai észrevételeit is: FÜGEDI ERIK: Királyi tisztség vagy hűbér? *Történelmi Szemle*, 25. (1982/3) 483–509.

15 ENGEL PÁL: Vár és hatalom. Az uralom területiális alapjai a középkori Magyarországon. I–II. *Világosság*, 25. (1984) 288–295., 367–275., újraközölve: ENGEL 2003. 162–197.

16 OTTO BRUNNER: Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter. 4. veränd. Aufl. Wien–Wiesbaden, 1959.

17 HERWIG EBNER: Die Burg als Forschungsproblem mittelalterlicher Verfassungsgeschichte. In: Die Burgen im deutschen Sprachraum. Bd. I. Hg. von H. Patze. Vorträge und Forschungen. Hg. vom Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte. Bd. XIX. Sigmaringen, 1976. 11–84.

18 ENGEL 2003. 167–170., továbbá FÜGEDI 1977. 87.

19 Itt NOVÁKI GYULA–SÁNDORFI GYÖRGY–MIKLÓS ZSUZSA: A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. Budapest, 1979. című kötetére hivatkozott, melynek szerzői azonban indokolatlanul sok erődítést kelteztek a 13. század közepe elé!

20 ENGEL 2003. 172.

21 ENGEL 2003. 171–172.

szű harcok eredményeként – Károly Róbert kezére került. Engel becslése alapján – egy teljeskörű adatbázis ekkor még nem létezett – a királyi halálának évében (1342) a mintegy 300 várból 170 volt királyi tulajdonban. De még 1382-ben, fia, Nagy Lajos halálakor is 150 királyi vár volt ismert. Ezeket szervezte azután az uralkodó új területi egységekbe és ezek irányítását látták el – az előzőekben leírt *pro honore* rendszerben – az udvari arisztokrácia tagjai. Bár az utóbbiak emellett még kisebb számú magánvárat is birtokoltak, az udvari tisztségviselők igazi hatalmát és gazdagságát az jelentette, hogy hivatalviselésük idején a királyi váruradalmak bevételei felett is ők rendelkeztek – bár magukban a várakban ténylegesen csak embereik ültek ispánként vagy várnagyként. A király így tudta hatalmát az ország egész területén eredményesen biztosítani, azaz a királyi várak tisztán politikai jelentőséggel bírtak, s a korábbi történetírás felfogásával szemben semmilyen szerepet sem játszottak az államháztartásban.

Ez a helyzet azután Nagy Lajos halála után alapjaiban változott meg. Engel számításai szerint 1396-ban már csak 65 vár volt királyi tulajdonban s ezzel megkezdődött a hatalmas magánvagyonok és a nagybirtokos családok hatalmának időszaka. Zsigmond király uralkodásától kezdve megszűnt a honor-rendszer dominanciája és a rendi állam kialakulása további várak eladományozásával járt – 1498-ban már csak 26 királyi várról van tudomásunk. A nagybirtokosok új uradalmainak nagysága és kiterjedése nagyjából a 14. századi királyi területi egységekének felelt meg.²² Így érthető, hogy ekkor egy központi hatalom már csak egy jelentős magánvagyonra támaszkodhatott – ez a francia vagy az angol fejlődéstől eltérő magyarországi történeti folyamatok tipikus jellemvonása.

Engel Pál itt összefoglalt kutatási eredményeit a magyar történeti kutatás ezután szinte teljes mértékben elfogadta, az előzőekben röviden áttekintett munkái – Fügedi Erik tanulmányai²³ mellett – jelentős mértékben járultak hozzá ahhoz, hogy a középkori „vár” fogalma a legtöbb történész számára érdemben megragadhatóvá vált. Ugyanakkor közvetlen hatást gyakoroltak a várkutatásra is, mint ezt számos vár vagy egyes területek várainak monografikus feldolgozása bizonyítja.²⁴

Későbbi tanulmányai között azonban már csak egyetlen olyan dolgozatot találunk, melyben közvetlenül a várépítkezések problémájával foglalkozott. Életének hátralévő időszakában ugyanis egyre újabb és tágabb kérdések érdekelték, megfigyelhető az is, hogy egyre inkább a korai időszakok felé fordult. Bizonyos mértékig ide sorolható az 1987-ben napvilágot látott, de sajnálatos módon kevésbé ismert és még kevésbé idézett – a 2003-ban megjelent gyűjteményes kötetbe fel sem vett – rövid munkája²⁵ is, amely egyúttal arra is jó példa, hogy Engel Pál ekkorra már szoros munkakapcsolatot alakított ki a társtudományok művelőivel.²⁶

Ennek során egyértelművé vált számára, hogy a régészeti várkutatás eredményeit már sokkal inkább figyelembe kell vennie, mint ezt az előzőekben tárgyalt munkáiban tette.

22 Erről részletesen: KUBINYI, ANDRÁS: Residenz- und Herrschaftsbildung in Ungarn in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts und am Beginn des 16. Jahrhunderts. In: Fürstliche Residenzen im spätmittelalterlichen Europa. Hg. von H. Patze und W. Paravicini. Vorträge und Forschungen, XXXVI. Singmaringen, 1999. 421–462.

23 L. a 7. és 13. jegyzetet

24 A legkiválóbb példaként említendő: SIMON ZOLTÁN: A várak szerepének változása a középkori Nógrád megyében. *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*, XIV. (1988) 103–131.

25 ENGEL PÁL: Töprengés az Árpád-kori sáncvárak problémájáról. *Műemlékvédelem*, 31. (1987) 9–14. (a továbbiakban: ENGEL 1987) *E tanulmány újraközlése megtalálható jelen folyóiratomban, jelen dolgozat előtt (a Szerk.).*

26 Erre a legjobb példa együttműködése a művészettörténész Lövei Pállal, mely többek között számos középkori nemesi sírkő feldolgozását eredményezte. E munkák listáját l.: ENGEL 2003!

Így az a Fügedi Erik által is képviselt²⁷ felfogás, miszerint a terepen szinte mindenütt nagy számban előforduló, de az írott források által nem említett, általában kisméretű erősségek – melyek közül egyre többet ásátásokkal is vizsgáltak a régészek²⁸ – nem tekinthetők *castrumnak*, már nem bizonyult számára tarthatónak. Egy szűkebb körben folytatott vita²⁹ eredményeként arra a következtetésre jutott, hogy a tömegesen előforduló s „a 12–14. századra datálható” erősségek írásos említésének hiánya nem indokolható az addigi érveléssel. Korábban ugyanis feltételezték, hogy ezek az erősségek vagy nagyon korán, még az írásbeliség széleskörű elterjedése előtt voltak használatban, vagy pedig esetleg később is, de az utóbbi esetben – mint erről már szó esett – nem minősültek volna *castrumnak*. Engel azonban figyelembe vette a régészeti megfigyeléseket, melyek szerint ezeknek a „kisvárnak” vagy „sáncvárnak”³⁰ a többsége a 13. századból származik s nem állapítható meg éles formai határ az oklevelekben említett illetve nem említett erősségek között.

Vizsgálatai eredményeként úgy vélte, hogy az a kutatásban korábban axiómának tekintett megállapítás, miszerint egy várnak mindenképp meg kell jelennie a korabeli írott forrásokban – erre alapozva állította össze Fügedi Erik azóta is gyakran idézett statisztikáját a 13. századi váralapításokról³¹ – nem igazolható illetve ugyancsak a késő középkori várfogalom historizálásának tekinthető. Revidéálva saját – előzőekben említett – álláspontját, 1987-es tanulmányában Engel megállapította, hogy a vár és tartozékai korábban gyakran hangsúlyozott egysége a 13. században épített nemesi várak esetében még korántsem tekinthető tipikusnak. A magánosok által ekkor a saját birtokaikon szinte tömegesen emeltetett építmények egy teljesen új jogrendszer keretei közé illeszkedtek be, s a királyi váraktól eltérően még nem alkották egy tartozékrendszer központját. Engel szerint a magánbirtok lényege az a körülhatárolt terület (*possessio, terra, predium*), melyet a birtokos azonos jogon birtokol. Amikor tehát e terület egy arra alkalmas pontján – engedéllyel vagy anélkül – várat építtet, az csak egy tartozéka lesz az adott nemesi birtoknak. Ezt az értelmezést bizonyítják az általa felsorolt említések az „egy birtok *cum castro suo*” formulával, valamint a *pertinentiae* felsorolásának, egyáltalában említésének hiánya igen sok korai, gyakran (vagy legalább időszakosan) a birtokról nevezett nemesi vár esetében.

A tényleges váruradalmak létrejöttét Engel azután a királyi gyakorlattal hozta kapcsolatba, mely a várakat mindig birtokközpontnak tekintette. Főleg Károly Róbert birtokelkobzásai és adományozások révén eszerint a birtok és a vár közötti korábbi viszony teljesen megfordult és ettől kezdve a tartozékokat már rendszeresen említik az oklevelek. Engel Pál még a legitim erődítmények 14. század első felében történt kanonizálását is elképzelhetőnek tartotta – a 150 királyi vár mellett mintegy 50 olyan várral számolt, melyet a király hívei kaphattak meg. Egy ilyen hipotetikus várlista létét azonban közvetlenül nem tudta bizonyítani. Egyébként is számolnunk kell még egy harmadik várcsoporttal,

27 FÜGEDI 1986. 33–41.

28 Erről összefoglalóan először: MIKLÓS ZSUZSA: A Gödöllői dombvidék várai. Aszód, 1982.

29 Itt 1986-ban Engel Pál mellett többek között Sándorfi György, Nováki Gyula, Miklós Zsuzsa és e sorok írja volt jelen, ők később álláspontjuk írásos változatát a *Műemlékvédelem* c. folyóirat ugyanabban a számában tették közzé, I. a 25. és 30. jegyzet.

30 Ezen erődítéstípusnak kutatásban még egyáltalában nem következetesen alkalmazott terminológiájával már több alkalommal foglalkoztam: FELD ISTVÁN: Megjegyzések az Árpád-kori ún. kisvárak kérdéséhez. *Műemlékvédelem*, 31. (1987) 1–9., Uő: A 13. századi várak az eddigi kutatásokban. In: *Castrum Bene*, I. 1989. Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 1990. 8–21.

31 ENGEL 2003. 25–27., illetve FÜGEDI 1977. 25–27.

melyet azok az erősségek alkották, melyeket megtarthatnak régi birtokosaik. Ezek között kell talán keresnünk azokat a várakat, melyeket Engel arra hozott fel példaként, hogy néhány esetben a váruralalom kialakulása csak a 15. században történt meg. Az „illegitim” várakat – melyek számát a szerző nem tudta meghatározni³² – lerombolták vagy felhagyták, egy részük később *locus castris* megnevezéssel tűnik fel a forrásokban, ritkán újjáépítésükre is sor került.

Engel így arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy az 1320 – Károly Róbert hatalmának megszilárdulása – előtt emelt várakra vonatkozó, ismert adataink rendkívül egyenetlenek. Ezek az erősségeknek az említett okokból nem kellett minden írott forrásban (pl. a határjárásokban) megjelenniük. Hangsúlyozta, hogy az *argumentum ex silentio* elvének alkalmazása során nem szabad elfeledkezni arról, hogy az adott forrástól valóban elvárható-e egy említés? Mindehhez járul még az a tény, hogy Engel becslése szerint az eredeti okleveles anyagnak alig 1–2%-a ismeretes előttünk.

Mindebből következik, hogy a korai írott forrásadatok statisztikai feldolgozása – főként a régészet megfigyeléseinek figyelmen kívül hagyása esetén – a várak építési ideje meghatározása során csak ritkán eredményezhet valóban használható eredményeket. Ezt ugyan Engel nem ilyen direkt formában fogalmazta meg, de ő ugyanakkor kifejezetten hangsúlyozta, hogy az írott forrásanyag szemszögéből a terepen fellelhető ún. „kisvárak” és az oklevelekben említett *castrumok* azonosítása minden további nélkül elképzelhető – ezt a megállapítását azonban a történeti kutatás még korántsem fogadta el teljes mértékben. A további vizsgálatok lehetőségét Engel Pál azon nemesek birtokviszonyainak és társadalmi hátterének feltárásában látta, akik képesek lehettek a várépítésre. Ezeket elsősorban olyan családok között vélte felfedezhetőnek, akik egy nagyobb vagyonnal, „nagybirtokkal” rendelkeztek.

A korai nemesi várak véleménye szerint tehát még nem képezték a birtok központját, feltételezte azonban, hogy építésük azt is célozta, hogy veszély esetén védelmet nyújtson a birtokosaiknak. Bár még korántsem ismerjük eléggé a 13. század magánérődítéseinek formaváltozatait, az azonban nem zárható ki, hogy közöttük az alsó nemesség hasonló céllal emelt egyszerű „várai” is megtalálhatóak.³³

Engel Pál később sajnos nem építette be szisztematikusan ez utóbbi tárgyalt kutatási eredményeit korábban felállított téziseibe. Ha erre vállalkozott volna, tulajdonképpen már négy, egymást követő birtoklási struktúrát állapíthatott volna meg a középkori Magyar Királyság történetében – legalábbis a várak vonatkozásában. Eszerint a 11–12. századra a királyi vármegyék rendszere tűnik jellemzőnek, központjukban az ispáni várakkal. A 13. században azután többségre jutott a nemesi magánbirtok az újonnan épített, még központi szerepet nem játszó kisebb váraival. Majd az Anjou-korban az utóbbi várak jelentős része birtokközpontként a királyi hatalom biztosításához járult hozzá, majd a késő középkor a főnemesi nagybirtok hatalmát jelentette, számos, gyakran rezidenciaként is szolgáló díszes várépülettel.

Engel természetesen sok további, vártörténeti szempontból is fontos tanulmányt tett még közzé – közülük különösen kiemelendő munkája Róbert Károly 1310–1323 között folytatott „országgyesítő” harcairól, melyben számos erősség bevételét részletesen ele-

32 Itt siethet a régészet a történetés segítségére, az eddig becslések szerint a felhagyott várak közel kétharmad részét is kitehették az 1300 körüli várállománynak. Pontosabb számok csak egy országos vártopográfia alapján határozhatók meg.

33 Az itt részletezett gondolatmenetre l.: ENGEL 1987., különösen 13–14.

mezte.³⁴ Kutatómunkájának általam sorra vett legfontosabb eredményei beépültek átfogó történeti összefoglalásaiba is.³⁵ Az 1994-ben megjelent „Korai magyar történeti lexikon” számára is közel 100 vár történetét foglalta össze.³⁶

Tudományos munkássága utolsó korszakának legjelentősebb teljesítménye a várkutatás szempontjából azonban kétségkívül Magyarország 1301 és 1457 közötti világi archontológiája 1996-ban napvilágot látott két kötete volt.³⁷ E munka V. fejezete – melynek bővített változata 2001 óta CD-ROM formájában is hozzáférhető³⁸ – az itt tárgyalt több mint 700 erősséggel ma a középkori Magyar Királyság várakra vonatkozó írott forrásainak legteljesebb adatbázisa, s mint ilyen, a hazai és a szomszédos országok kutatói számára bizonyára nélkülözhetetlen kiindulópontként szolgál még hosszú ideig. Itt már minden erődítmény tárgyalásra került, függetlenül attól, hogy az oklevelekben *castrum*, *castellum* vagy épp *fortalitium* megnevezéssel jelenik meg. Adatgyűjtése emellett kiterjedt a királysággal szomszédos déli területekre is.

Természetesen túlzott leegyszerűsítés lenne, ha a korán eltávozott Engel Pált kifejezett várkutatónak tartanánk. Az azonban kétségtelen tény, hogy különös érdeklődést tanúsított a középkori Magyarország erődítményei iránt, mint azt magam is tapasztalhatom, úgy várásatásokon, mint a „Castrum Bene” vártörténeti konferenciákon. Ugyanígy tagadhatatlan, hogy neki és idősebb kollegájának, Fügedi Eriknek köszönhetjük, hogy ma a modern magyar várkutatás tudományosan megalapozottnak tekinthető. Ezért a jelenlegi és a jövőbeli kutatógenerációknak nem csak az a feladata, hogy folytassák és tökéletesítsék Engel adatgyűjtését, éppoly fontos az is, hogy folyamatosan ütköztessék téziseit és hipotéziseit a legújabb történeti, régészeti és művészettörténeti kutatások eredményeivel – természetesen egyre inkább nemzetközi összefüggésekben. Csak így válik minél szélesebb körben világossá, milyen jelentőséggel bírt tudományos tevékenysége a váraknak, mint egy összeurópai jelenségnek, „a hatalom szimbólumainak”³⁹ megismerésében.

34 ENGEL PÁL: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). *Történelmi Szemle*, 31. (1988). 89–142., újraközlése: ENGEL 2003. 320–408. Ez utóbbi kötetben további munkáinak részletes listája.

35 ENGEL PÁL: Beilleszkedés Európába. A kezdetektől 1440-ig. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1990., Uő: The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526. London–New York, 2001., Uő: Szent István birodalma. Budapest, 2001., ENGEL PÁL–KRISTÓ GYULA–KUBINYI ANDRÁS: Magyarország története, 1301–1526. Budapest, 1998. 11–24., 121–213.

36 Korai magyar történeti lexikon. Főszerk.: KRISTÓ GYULA, Budapest, 1994.

37 ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája, 1301–1457. I-II. Budapest, 1996.

38 ENGEL PÁL: Magyar középkori adattár. Arcanum Adatbázis. Budapest, 2001.

39 L.: JOACHIM ZEUNE: Symbole der Macht. Ein neues Bild der mittelalterlichen Burg. Regensburg, 1996.